

Strahinja Đorđević

MakTagartov paradoks i njegove posledice

Apstrakt *MakTagartovo objašnjenje ljudskog razumevanja vremena pomoću vremenskih serija je i te kako značajan trenutak za istoriju filozofije, dok je pokušaj dokazivanja njegovog nepostojanja imao izuzetno burne, ali i veoma različite reakcije. Iako se većina mislilaca, koji su stvarali nakon njega, slažu oko toga da je vreme ipak realno, podela koja je nastala oko toga koji je deo paradoksa sporan će dominirati filozofijom vremena XX i XXI veka, te se može zaključiti da su obe velike suprotstavljene teorije u okviru ove oblasti imale neospornu osnovu u podeli vremenskih serija koju MakTagart pravi. Nakon analiziranja samog paradoksa, u daljem tekstu će fokus biti na razjašnjavanju same prirode tog sukoba, odnosno rasprave između temporalista, koji osporavaju tvrdnju da je A-serija kontradiktorna i zastupaju stav da su vremena, odnosno prošlo, sadašnje i buduće neophodna za ispravno određivanje događaja u vremenu, i atemporalista, koji tvrde da je B-serija nezavisna i da se vreme može odrediti samo pomoću temporalnih relacija biti ranije, biti jednovremeno i biti kasnije. Uvidanje razlike između ova dva pravca mišljenja će biti olakšano razumevanjem prirode njihovog odnosa prema serijama vremena, tačnije razmatranjem načina na koji oni brane svoje, odnosno napadaju sebi oprečno gledište.*

Gljučne reči: *vreme, A-serija, B-serija, metafizika, sadašnje, prošlo, buduće, ranije, jednovremeno, kasnije*

226

Vremenske serije i MakTagartov paradoks

U opštim pregledima istorije filozofije neretko je izostavljen jedan, u svoje vreme i te kako uticajan pravac mišljenja. Naime, reč je o britanskom Idealizmu, koji se razvija sredinom XIX veka, pre svega inspirisan filozofijom Georga Vilhelma Fridriha Hegela (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), ali i Imanuela Kanta i ostalih nemačkih idealistički orijentisanih mislilaca. U pitanju je svojevršno odvajanje od tradicionalne britanske filozofije, koja je bila i ostala karakteristična za to podneblje. Začetnici ovakvog intelektualnog obrta su Tomas Hil Grin (Thomas Hill Green), Frensis Herbert Bredli (Francis Herbert Bradley) i Bernard Bozanket (Bosanquet Bernard), kod kojih se u radovima jasno prepoznaje neo-hegelijanski duh i odbacivanje empirističkog pristupa glavnim filozofskim problemima. O britanskim idealistima i njihovoj doktrini se nešto više može pročitati u knjigama kao što su „Britanski idealizam: Istorija“ (*British Idealism: A History*) Vilijama Mendera (William Mander), „Biografska enciklopedija britanskog Idealizma“ (*Biographical Encyclopedia of British Idealism*) Vilijama Svita (William Sweet), kao i „Britanski idealizam: Vodič za zbunjene“

(*British Idealism: A Guide for the Perplexed*) i „Britanski idealizam i politička teorija“ (*British Idealism and Political Theory*) Dejvida Bušea (David Boucher) i Endrua Vinsenta (Andrew Vincent).

Jedan od najvažnijih nastavljača ove tradicije je i Džon MakTagart (John McTaggart) koji je ujedno i jedan od najzaslužnijih za utemeljivanje filozofije vremena kao zasebne filozofske discipline. Njegovo delo „Nerealnost vremena“ (*The Unreality of Time*) (1908)¹ se smatra početkom jednog ozbiljnijeg i sistematičnijeg pristupa problemu temporalnosti. Interesantna je činjenica da MakTagart tu zapravo dovodi u pitanje i postojanje samog vremena, o čemu će u ovom radu biti reči. Šta je to, što je u pogledu na vreme ovog člana „Kembričkih apostola“, *novum*? Možda bi odmah trebalo početi sa razjašnjavanjem distinkcije između A-serija i B-serija (u delu se pominju i C-serije) vremena koju on pravi u svom čuvenom delu iz 1908. godine. A-serija i B-serija su dve interpretacije vremena, čija razlika razdvaja dva potencijalna načina sagledavanja istog.

227

A-serija vremena

MakTagart A-seriju vremena vidi kao pristup koji se generalno uzima za zdravorazumski, odnosno ishodišta A-serije bi bila istovetna sa našom svakodnevnom podelom na prošlo, sadašnje i buduće. S obzirom na to da bi ovakvo shvatanje vremena svako od nas trebalo da barem naslućuje, ovo gledište, na prvi pogled, deluje kao potpuno validno. Generalno se uzima da svi ljudi, iole „normalnog“ intelektualnog kapaciteta, imaju neki pojam o prošlom, budućem i sadašnjem. Gotovo da nema osobe koja će reći kako joj nije jasno da jedan događaj može biti budući, iz perspektive sopstvenog iščekivanja, koji se približava, i sve je bliži i bliži, dok ne postane sadašnji, a posle toga je taj isti događaj deo bliske prošlosti, dok vremenom prelazi u dalju, pa napokon daleku prošlost. Ovo sve iz perspektive subjekta deluje i te kako pouzdano i čini se da određuje A-serije kao pravog pristupa vremenu čvrsto stoji.

Za osnovnu karakteristiku A-serije vremena se uzima protok vremena, odnosno promena koja se u vremenu dešava. Reč je o „promeni“ koja se u izvesnom smislu može izraziti, kao promena jednog događaja kroz vremena, odnosno prošlo, sadašnje ili buduće. To jest, iz ljudske perspektive gledano, reč je o promeni izvesnog događaja iz budućeg u sadašnji,

¹ Ovaj članak je izašao u uticajnom jorkškom filozofskom časopisu „Mind“, koji se u prošlosti mahom bavio problemom prihvatanja psihologije kao legitimne prirodne nauke, ali se vremenom to interesovanje prebacilo na razmatranje aktuelnih pitanja u okviru analitičke filozofije.

da bi na kraju postao prošli (ukoliko se taj događaj već nije desio, to jest da je već bio prošli). Bez ikakve sumnje reč je o temporalnom pristupu. Postoji određeni tok vremena i određeni smer kojim vreme teče. Pošto se, po MakTagartu, za najvažniju karakteristiku vremena uzima sama promena i, ako je nešto neophodno da bi vreme moglo da postoji to jeste baš promena, A-serija se mora posmatrati kao neophodna za zasnivanje bilo kakve teorije vremena. S druge strane, i svakodnevno tumačenje vremena daje razloga da se A-serija prihvati. Tako, promene, koje naizgled postoje u vremenu, a ogledaju se u odnosu prošlost-sadašnjost-budućnost jesu najjači argument u korist prihvatanja A-serije vremena.

B-serija vremena

228

Što se B-serije vremena tiče, ona je uređena, kako MakTagart smatra, vremenskim relacijama između onog ranijeg, jednovremenog i kasnijeg. B-serija vremena je dakle, za razliku od A-serije relaciona, a odlikuje se relacijama „biti ranije“ i „biti kasnije“. Ova serija ne zavisi od toka vremena i promene unutar njega i stoga se smatra atemporalnom.

Sami pojmovi ranije, jednovremeno i kasnije ne bi trebalo da zvuče nepoznato, niti komplikovano za razumevanje. U svakodnevnom govoru često nailazimo na upotrebu ovih termina, a značenje im je vrlo srodno baš sa onim šta predstavljaju u B-seriji vremena. Kao što bi neki laik mogao da kaže da se nešto desilo pre nečeg drugog, tako bi neko, kao primer, pomoću B-serije mogao da ustanovi da je događaj d_1 raniji u odnosu na d_2 . Analogno tome, d_2 bi bio kasnije u odnosu na d_1 . Naravno, kada govorimo o ranijem i kasnijem nisu uvek u pitanju samo dva događaja koja se upoređuju, niti moraju da budu. Uzmimo skup događaja (d_1, d_2, d_3, d_4) , gde su oni poređani po redosledu od najranijeg do najkasnijeg. U ovakvom slučaju bi d_1 bilo ranije od d_2 , d_2 bi bilo ranije od d_3 , a d_3 bi bilo ranije od d_4 . Isto tako bi d_4 bilo kasnije od d_3 , d_3 bi bilo kasnije od d_2 , a d_2 bi bilo kasnije od d_1 . Iz ovih primera se distinkcija između onog ranijeg i onog kasnijeg nedvosmisleno vidi. Što se tiče jednovremenosti, ona se odnosi na dva ili više događaja koja se dešavaju u istom trenutku (ili intervalu), otud i naziv (jedno – vreme). Na prvi pogled B-serija može podsećati na A-seriju vremena, sa kojima i deli neke zajedničke osobine, pre svega smer. Međutim, one definitivno nisu identične, jer „Ako je M ikada ranije od N , ono je uvek ranije. Ali događaj, koji je sada sadašnji, je bio budući i biće prošli.“ (McTaggart 1908: 458) Ovakav pristup vremenu nekima može delovati objektivnije od onoga koga zatičemo u prvoj od navedenih serija vremena, međutim ovo ne mora da bude slučaj:

S obzirom na to da su distinkcije prve klase trajne, možda bi ih neko mogao držati za objektivnije, i mnogo esencijalnije za prirodu vremena. Ja, doduše, mislim da bi ovo shvatanje bilo pogrešno, i da je distinkcija između prošlog, sadašnjeg i budućeg podjednako esencijalna za vreme kao i ona između ranijeg i kasnijeg, dok bi u izvesnom smislu, kao što ćemo videti, mogla da se smatra i za fundamentalniju od distinkcije ranijeg i kasnijeg. (McTaggart 1908: 458)

Veoma je važno primetiti da, po mišljenju Džona MakTagarta, B-serija ne bi mogla da postoji bez A-serije. Zapravo, ako sledimo njegove argumente, B-serija nije prava serija vremena bez A-serije. Problem se sastoji u tome što B-serija navodno ne može samostalno da prikaže promenu, koja je neophodna za postojanje vremena uopšte, tako i gubi svoju validnost bez A-serije jer „bez A-serije tako ne bi bilo promene, i posledično B-serija ne bi sama po sebi bila dovoljna za vreme, jer vreme sadrži promenu“ (McTaggart 1908: 458) Drugim rečima, ako smo već pomenuli da je najvažnija karakteristika A-serije to što je u konstantnoj promeni, i da joj to daje opravdanje, to isto ne bi moglo da se kaže i za B-seriju, za koju bi se, slikovito, moglo reći da je statična. Dakle B-serija vremena, sledeći ovakve argumente, trebala bi se uzeti kao zavisna od A-serije.

229

C-serija vremena

Generalno je nešto manje poznata treća, odnosno C-serija vremena, koja se odnosi na određeni vremenski red. Od A-serije je drugačija po tome što nije temporalnog karaktera, a njena važnost se ogleda u tome što je neophodna za postojanje reda događaja, odnosno, reda koji događaji imaju u vremenu. Iako ovu seriju ne karakteriše promena, videćemo da je ona zbog svoje prirode nezavisna od A-serije vremena. Ovo znači da i u slučaju u kome bi se A-serija proglasila nevalidnom, to ne bi bio dovoljan razlog da se i C-serija vremena uzme kao neodrživa.

Što se tiče same prirode reda, ona je nepromenjiva u bilo kom slučaju. Dakle, fiksirana je, ako želimo da se služimo MakTagartovim primerima, na sličan način kao slova u abecedi. Kao što je poznato, red prva četiri slova je, po abecednom redu, uvek A, B, C, D, a nikada C, A, D, B ili recimo D, B, A, C. Isto to važi i za red događaja u vremenu. Da li bi se onda potencijalno postojanje B-serija vremena ispostavilo kao suvišno? Odgovor je: Ne, C-serije, iako pružaju izvestan red događaja, ne samo što nisu temporalnog karaktera, već nemaju ni mogućnost pokazivanja ikakvog smera vremena, „jer se promena mora odvijati u određenom smeru. I C-serija, iako određuje red, ne određuje smer“ (McTaggart 1908: 462). Svaki događaj unutar C-serije, iako se nalazi u nepromenjenom redu konačno ili beskonačno

mnogo događaja, jeste nezavisan od svih drugih događaja, a svi oni jedni sa drugima, sem toga što su raspoređeni iza ili ispred nekog drugog, takođe nezavisnih događaja, nemaju nikakve veze. Tek sa B-serijom vreme dobija određeni smer (naravno implicitno se podrazumeva da je u ovom slučaju potrebna i A-serija, pošto je B-serija zavisna od nje, ali se na trenutak zadržimo kod ovih drugih), iako po MakTagartu ni ona u sebi ne ostvaruju promenu. Dakle B-serija poseduje smer promene (ali ne i samu promenu) događaja, a događaji su zahvaljujući C-seriji u određenom redu.

Serija koja nije temporalna nema svoj sopstveni smer, iako ima red. Ako se držimo serije prirodnih brojeva, ne možemo staviti 17 između 21 i 26. Ali se i dalje držimo te serije, ukoliko krećemo od 17, preko 21, do 26 ili krećemo od 26, preko 21, do 17. Prvi smer nam deluje prirodnije, jer ova serija ima samo jedan kraj, i generalno je zgodnije da se taj kraj uzme za početak nego za okončanje. Ali se podjednako držimo serije i kada brojimo unazad. (McTaggart 1908: 462)

230

Pojasnimo sve ovo na primeru, gde imamo red događaja d_1, d_2, d_3, d_4 (gde bi, sledeći B-seriju, d_1 bio najraniji, a d_4 najkasniji događaj) koji se nikada ne menja, odnosno ni u kom slučaju ne može biti ni d_2, d_3, d_1, d_4 , ni d_4, d_1, d_2, d_3 , niti na bilo koji način drugačiji. Međutim, to što C-serija vremena obezbeđuje redosled d_1, d_2, d_3, d_4 ne znači da događaji u vremenu ne mogu ići smerom d_4, d_3, d_2, d_1 (gde bi d_4 bio najraniji, a d_1 najkasniji). Iz ovoga vidimo značaj B-serije, koja daje smer vremenske promene C-seriji vremena.

Ne treba izostaviti ni veoma važnu činjenicu, koja zauzima i te kako bitno mesto kada je ova problematika u pitanju, a to je da je C-serija, zajedno sa A-serijom vremena neophodna za postojanje vremena uopšte. Već je ustanovljeno da promena postoji samo u A-seriji vremena, a da je za postojanje vremena ista neophodna, što znači da je A-serija ta koja redu događaja u C-seriji daje promenu i tako omogućava vreme kao vreme. Jednostavnije rečeno, iz ovakvog pristupa sledi – da bi vreme moglo da postoji, neophodno je postojanje i reda i promene, a ta promena se ogleda u odnosu prošlo-sadašnje-buduće. Za ostvarivanje promene u vremenu postoji jedan eksplicitan zahtev, a on se sastoji u tome da se u okviru C-serije samo jedna (podrazumeva se da se sve ostale isključuju) tačka uzima kao sadašnjost, nevezano da li se sadašnjost shvata kao trenutak ili interval. Ovo bi podelilo red u okviru C-serije na dva dela. Sve sa jedne strane reda (koju deli sadašnjost) bi bilo „ono što je bilo“, dok bi sve sa druge strane činilo „ono što će biti“. Na ovaj način se vidi veza između uređenosti događaja C-serije i razgraničavanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ako se sve ovo uzme u obzir, može se zaključiti kako i C-serija može da se, na sasvim nepretenciozan način, uklopi u ono što se naziva svakodnevnim tumačenjem vremena.

Da li je A-serija vremena održiva?

„...kao što sam naveo iznad, deluje mi kao da je A-serija esencijalna za prirodu vremena, i da je svaka poteškoća pri prihvatanju A-serije kao realne podjednaka poteškoći prihvatanja vremena kao realnog“ (McTaggart 1908: 459)

Kada se sve pomenuto uzme u obzir, čini se da su tri serije vremena sasvim zadovoljavajuće, u smislu njihove mogućnosti formiranja ispravne slike onoga što se naziva vreme. C-serija vremena se ispostavila kao sama po sebi nezavisna (iako najverovatnije ne i dovoljna), a B-serija je validna, dokle god se A-serija vremena uzima za važeću, a na prvi pogled nemamo nikakvih razloga da sumnjamo u ispravnost tumačenja koje nam pruža A-serija vremena.

Međutim, MakTaggart vešto uviđa da postoji jedan veliki problem sa ovakvim pogledom. Naime, iz datog je jasno da se distinkcija između prošlog, sadašnjeg i budućeg pravi na osnovu kriterijuma koji tu razliku (vezanu za jedan konkretni događaj koji može biti prošli, sadašnji ili budući), može se reći, gradi na relativnoj osnovi. Tačnije, reći da je neki događaj prošli, sadašnji ili budući (jedan od navedenog), izgleda da ne govori ništa o tom događaju. Važno je napomenuti da se ovde ne misli na relativnost koja se odnosi na nesigurnost u empirijskom, kontemplativnom ili bilo kojem drugom sličnom smislu, već na relativnost koju vremena (prošlo, sadašnje i buduće) svojom promenom, u različitim trenucima ili intervalima, sa sobom nose. O čemu je zapravo reč? Već je ustanovljeno da je za ljude normalno da vremena razlikuju po tome da li se odnose na prošle događaje (u slučaju da se nešto već dogodilo), sadašnje događaje (u slučaju da se nešto događa sada) ili buduće (u slučaju da će se nešto tek dogoditi), ali koliko nam to zaista govori o mogućnosti jasnog razlikovanja ovih vremena?

Odgovor je: ne mnogo! Jedan isti događaj, sledeći A-seriju vremena, može (i mora) biti i prošli i sadašnji i budući, a da pritom, sem razlike u ovim vremenima, zadržava sve iste karakteristike. Dakle, ovim se dolazi do toga da jedna od osnovnih osobina A-serije vremena, vezana za njeno oslanjanje na zdravorazumsku distinkciju između prošlog, sadašnjeg i budućeg, koja se činila kao velika prednost ovog stanovišta, sada postaje mana.

Karakteristike su, dakle, nekompatibilne. Ali svaki događaj poseduje svaku od njih. Ako je M prošlo, ono je bilo sadašnje i buduće. Ako je budućnost, ono će biti sadašnje i prošlo. Ako je sadašnje, ono je bilo buduće i biće prošlo. Tako se sva tri nekompatibilna termina mogu pripisati određenom događaju, što je očigledno nekonzistentno, imajući u vidu njihovu nekompatibilnost, i nekonzistentno sa njihovom mogućnošću da stvore promenu. (McTaggart 1908: 468)

Uzmimo primer iz života, nešto karakteristično kao na primer nečiji rođendan. Ovakve primere je, u filozofiji vremena, zahvalno uzimati iz razloga što se vezuju za neke specifične trenutke ili intervale, koje većina ljudi izdvaja od ostatka vremenskog toka (koji proživljavaju), u svom iščekivanju ili sećanju, kao posebne. Svako će pamtit i „neki važan datum“, stoga se u ovakvim slučajevima valja držati sličnih primera. No, vratimo se na primer: ako je subjektu nekoliko dana pre rođendana neke njemu bliske osobe dobro poznato da ta osoba 5. jula slavi svoju 24. godinu, njemu, a i toj osobi i svima ostalima je taj događaj (rođendan te osobe) budući. Međutim, kada dođe dan samog rođendana, taj događaj lako postaje sadašnjost. Kao sadašnjost je sada uzet određeni interval vremena, ali isto tako lako kao sadašnji događaj možemo uzeti i trenutak, recimo ponoćni trenutak 5. jula, iako, što se ovog primera tiče, to i nije toliko bitno. Važno je to, da je nesporno budući događaj postao sadašnji i da su toga svesni gotovo svi, bez ikakvog posebnog čuđenja. Štaviše, taj rođendan će postati prošlost, i kako vreme prolazi biće sve dalja i dalja. Na ovom primeru se već sasvim jasno naslućuje problem A-serija vremena. Sve ovo sa sobom nužno nosi izvesne konsekvence, koje se u krajnjoj liniji mogu tumačiti kao dokaz neophodnosti jednog ozbiljnijeg preispitivanja prihvatanja objektivnog postojanja samog vremena. Kao prvo može se primetiti, isto kao što je u gorenavedenom citatu primetio i MakTagart, da je svaki događaj nužno i prošli i budući i sadašnji, međutim ni u jednom slučaju on nije prošli, budući i sadašnji u isto vreme. Tačnije, on mora biti nešto od navedenog (prošli, sadašnji ili budući), ali ne može biti više istovremeno. A ako je jedan događaj tri stvari, od kojih bilo koja od njih isključuje druge dve, onda je jasno da postoji problem. Ovo je baš ono šta je navelo MakTagarta da zaključi da je ovde reč ni o čemu drugom do kontradikcije. Kada se pažljivije razmotri, pozicija A-serije postaje sve teža i teža za branjenje. U slučaju da jedan događaj želimo da izdvojimo iz vremenskog toka, dok pri tome, naravno, na vreme gledamo kao na nešto što objektivno postoji, da li će taj događaj biti prošli, sadašnji ili budući? Pitanje može zvučati kao besmislica, ali ono u sebi zapravo krije argument protiv tumačenja vremena kakvo je predstavljeno kroz A-seriju. Ako iz primera izbacimo bilo koji uslov koji se odnosi na „subjektivnu percepciju“ nekog određenog pojedinca, nemamo načina da eksplicitno odredimo šta je prošlo, šta sadašnje, a šta buduće. Jedino na šta može da se naiđe su čuđenja koja se mogu izraziti na načine slične sledećim: „ko može da kaže šta je prošlo, ako ne zna u odnosu na šta je taj događaj prošli“, „kako reći da je nešto sadašnje ako ne postoji neki subjekat koji trenutno doživljava to kao takvo ili se poziva na isto“, „kakva je to budućnost ako ne postoji tačka u odnosu na koju je ona buduća“?

Sve ovo će navesti MakTagarta da zauzme filozofsku poziciju da vreme zapravo ne postoji i da se prihvatanje njegove realne egzistencije mora smatrati za paradoksalno.

Njegova kritika usmerena A-seriji vremena se ne sastoji samo u tome što on uviđa da jedan isti događaj, njenim prihvatanjem, nužno mora biti i prošli i sadašnji i budući, već i u anticipiranju mogućih pokušaja odbrane ovakvog stanovišta. MakTagart kaže da bi neko mogao da brani poziciju da jedan isti događaj može biti prošli, sadašnji ili budući, jer će on moći da bude takav u različitim vremenima. Iako ovakvo stanovište ne deluje previše impresivno „na prvu loptu“, ono jeste privlačnije nego što ovako formulisano zvuči. To može da se vidi na primerima koje bi eventualno koristili zagovornici A-serije vremena, koji bi mogli da glase „taj događaj je bio budući u nekoj određenoj prošlosti“ ili recimo „to će biti sadašnje u nekoj određenoj budućnosti“. Možda se neko može zadovoljiti određivanjem vremena pomoću „dodatnih vremena“, ali ovo je baš ono šta je navelo MakTagarta da zaključi da se ovde susrećemo sa jednim primerom beskonačnog regresa.

233

Gde se ovde tačno krije regres o kome on govori? Oni koji navode ove primere u njima zapravo pretpostavljaju postojanje još jedne A-serije, koju možemo označiti sa s_1 , a kojom se opravdava postojanje prvobitne A-serije. Međutim, pošto bi ova s_1 serija opravdala postojanje prošlog, sadašnjeg i budućeg u okviru A-serije, i ona sama bi morala da nađe svoje ontološko opravdanje. Ovo nas dovodi u situaciju da imamo jasno određenu prošlost, sadašnjost i budućnost u okviru A-serija, ali samo na užtrb nove, s_1 serije. Možda bi neko bio i dalje istrajan i pokušao da „spase“ s_1 seriju uvođenjem nove, s_2 serije. Sada imamo jasno određene prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u okviru A-serija, kao i jasno određene prošlog, sadašnjeg i budućeg u okviru s_1 serije, ali nemamo nikakvo jasno određene prošlog, sadašnjeg i budućeg u okviru s_2 serije. Posle ovoga se čini, gotovo izvesno, da je MakTagart u pravu i da smo ovim postupkom upali u beskonačni regres. Oni malobrojni koji bi i dalje pokušavali da s_2 seriju odrede pomoću s_3 serije, a posle toga uvodili i s_4 , koja bi spasila nju, zatim s_5 koja bi „spasila“ s_4 i tako *ad infinitum*, posle izvesnog vremena bi shvatili da je to „uzaludan posao“ i zaključili da su „ono prošlo“, „ono sadašnje“ i „ono buduće“ „nestabilna“ određenja.

Osim ovih problema, A-serija vremena se susreće i sa onim koji se tiče same *njene* definicije. Naime, da bi A-serija uopšte mogla da se definiše, neophodno je pretpostaviti postojanje vremena. Samo u slučaju da je

vreme realno možemo govoriti o distinkciji između prošlog, sadašnjeg i budućeg, koja se javlja u okviru A-serije. Iz ovoga dakle sledi da ukoliko vreme ne postoji, ne bi mogla da postoji ni A-serija, jer bez vremena nema ni serija u kojima bi događaji u vremenu bili uređeni, te bi govor o njima bio besmislen. Ovo ne bi bilo toliko kobno kada vreme, sledeći zahtev A-serije, ne bi morali da definišemo preko sadašnjeg, budućeg i prošlog. MakTagart je zapazio da se ovde susrećemo sa *circulus vitiosus*-om, odnosno takozvanim začaranim krugom, koji onemogućava da se i jedno i drugo pravilo odredi. Iz ovoga nedvosmisleno sledi da ne možemo imati vreme, ako prethodno jasno ne definišemo A-seriju vremena, a A-serija vremena ne može biti određena, ako pre toga ne uspemo da definišemo vreme. Svakako da nije lako izbeći ovaj problem, jer je i cilj predstavljanja A-serije bilo opravdanje postojanja vremena, te se nikako ne može priuštiti taj „luksuz“ da se prihvati njeno definisanje preko pojma vremena, koje i samo iziskuje nju za svoje određivanje. Na osnovu svih problema koji slede iz gorenavedenog, MakTagart zaključuje da A-serija, kao neophodan deo bilo koje teorije vremena, ne može biti prihvaćena, a ovo, sledeći trag njegove misli, automatski znači da to ne može ni B-serija, „i baš zbog toga što se distinkcija između prošlog, sadašnjeg i budućeg meni čini kao esencijalnija za vreme, ja smatram vreme za nerealno“ (McTaggart 1908: 458). Iz toga sledi da ni samo vreme nema realno postojanje. Dakle, on vreme vidi kao čistu iluziju, ništa realniju nego što bi, u svakodnevnom tumačenju stvarnosti, bila jedna fatamorgana jezera koja se javlja iscrpljenom i žednom čoveku u pustinji.

Ovde je još bitno konkretnije ukazati na status C-serije:

Naš zaključak je dakle, da ni vreme kao celina, a ni A-serija i B-serija ne postoje realno. Ali ovo ostavlja mogućnost da C-serija zaista postoji. A-serija je odbačena zbog svoje nekonzistentnosti. Njeno odbacivanje je podrazumevalo i odbacivanje B-serije. Ali mi nismo našli sličnu kontradikciju u C-seriji, i njena nevalidnost ne sledi iz nevalidnosti A-serije. (McTaggart 1908: 473).

Čini se da to što je ova serija vremena nezavisna od A-serije nema neki preveliki značaj kada se govori o realnosti vremena, s obzirom na to da ona nije temporalna. U tom slučaju njen status u ovom trenutku i nije toliko sporan.

Tako je moguće da realnosti koje percipiramo u vremenskim serijama, zaista formiraju ne-temporalne serije. Takođe je moguće, koliko je nama poznato, da one ne formiraju ovakvu seriju, i da zapravo nisu ništa više serije nego što su temporalne. Ali ja mislim – iako ovde nemam prostora da to i preispitam – da je prvo gledište, ono po kome one zaista formiraju C-seriju, verovatnije. (McTaggart 1908: 473).

Kako je moguće uopšte pomisliti da vreme ne postoji? Nije li to suludo i u suprotnosti sa zdravim razumom? „Čini se da poricanje realnosti vremena ipak nije toliko paradoksalno. Nazvano je paradoksalnim jer se činilo da se veoma nasilno suprotstavlja našem iskustvu“ (McTaggart 1908: 473), što ne mora obavezno biti slučaj. MakTaggart je bio svestan i mogućih reakcija na njegovo stanovište, u šta nas mogu uveriti i njegove sopstvene reči: „Ovakva tvrdnja sadrži mnogo veće odstupanje od prirodne pozicije čovečanstva, nego ona koja pretpostavlja nerealnost prostora ili nerealnost materije“ (McTaggart 1908: 458); međutim, navedenim argumentima, ovo gledište pokazalo se kao nimalo naivno niti besmisleno. Štaviše, neki kasniji mislioci će prihvatiti nepostojanje vremena, pod uticajem čuvenog dela iz 1908. godine. Naravno, nisu svi prihvatili da vreme ne postoji realno: „međutim, istorija sveta je isuviše značajna stvar da bi zadugo, čak i među filozofima, mogla da se smatra prividom, a na šta je de facto svedena uništenjem vremena“ (Arsenijević 2003: 154). Niti će se svi složiti sa MakTaggartovim stavom da događaji moraju da pripadaju A-seriji, što bi, po njima, moglo da „spase“ postojanje samog vremena. Neki mislioci će tako uzeti B-seriju kao osnovu uređenosti događaja u vremenu i na taj način zaoobići poteškoće koje A-serija sa sobom nosi.

235

Ovo znači da se na osnovu dotičnog paradoksa javlja zahtev za odbacivanjem A-serije vremena, pa se time stvara potreba za formiranjem novih teorija, koje bi trebalo da dokažu njenu neophodnost, odnosno da pokažu kako B-serija vremena nije zavisna od A-serije, u slučaju da na ovaj način žele da odbrane realnost vremena.

Nastanak A- i B-teorije i njihov spor

Pošto je razjašnjena razlika između A-serija (prošlo, sadašnje i buduće) i B-serija (ranije, jednovremeno i kasnije) i razmotreno zašto bi vreme moglo da se smatra nereálnim, „tlo je spremno“ za postavljanje izvesnih pitanja koja se odnose na posledice onoga šta je kasnije nazvano MakTaggartov paradoks. Interesantno je to što, u velikom broju slučajeva, njegovi stavovi nisu prihvaćeni u celosti, ali su gotovo svi prihvatili bar neki deo njegovog argumenta kao validan. Baš taj deo, koji se nekom od kritičara ovoga paradoksa čini kao ispravan, će njima najčešće služiti i kao argument protiv suprotstavljene strane, koja pak prihvata deo paradoksa koji poriče argumente koji idu ovim prvima u korist. Pre detaljnijeg objašnjenja detalja ovog intelektualnog sukoba treba precizno pojasniti koje su to teorije ovde u neslaganju.

Iako naš jezik nije pogodan za ovakve i slične poduhvate, neophodno je napraviti distinkciju između onoga što se na engleskom jeziku zove *tensed*

theory of time i *tenseless theory of time*². Prva je teorija vremena koja se oslanja na A-seriju vremena, odnosno „vremensko“ određivanje događaja u vremenu. Dok se druga oslanja na B-seriju vremena i određivanje koje se vrši u svakodnevnom jeziku pomoću jezika A-serije vidi kao nepotrebno i pogrešno za predstavljanje same prirode vremena. Ovo gledište se najčešće naziva takozvanim atemporalizmom. Bitno je reći da atemporalizam ne zastupa stanovište da vreme nije realno, već smatra da ono nije određeno promenom koja se dešava u A-seriji, odnosno da se ne ispoljava u razlici između prošlog, budućeg i sadašnjeg (to jest temporalnim iskazima) već relacijama u okviru B-serije, odnosno ranijem, jednovremenom i kasnijem. Radi pojednostavljivanja stvari, ovde se treba pozvati na razliku između vremena i vremenâ³, gde bi drugi termin označavao vremena (plural), koja se izražavaju pomoću temporalnih iskaza. Njihov značaj atemporalizam negira. Sledbenici ove teorije se ne bi složili sa MakTagartovom pozicijom da vreme ne postoji, što je i logično, s obzirom na to da su prihvatili jedno od gledišta koje daje potporu dvema, od strane idealista⁴, odbačenim serijama vremena. U daljem tekstu će se prvi, odnosno oni koji prihvataju *tensed theory of time* (sledbenici A-teorije vremena) nazivati temporalisti, dok ćemo druge, odnosno pristalice *tenseless theory of time* (sledbenici B-teorije vremena) nazivati pripadnicima atemporalizma.

Pošto je postala aktuelna, ne treba da čudi da je ova problematika iznedrila više različitih varijacija na oba gledišta, od kojih međutim sva, ne toliko iznenađujuće, kao svoj glavni podsticaj imaju MakTagartovo učenje o „postojanju“ serija vremena. Podrazumeva se, naravno, da se i u raznim varijantama kako temporalizma, tako i atemporalizma, niko od pristalica ne slaže sa tvorcem paradoksa kada je reč o tome da nijedna teorija vremena ne može biti ispravna (jer je po njemu i samo vreme iluzija) i da svaki pokušaj uspostavljanja iste vodi u kontradikciju. Naprotiv, njihove ideje vode ka delimičnoj „rehabilitaciji“ pojedinačnih stavki odbačenih u procesu negiranja postojanja vremena. Ko kako tumači paradoks i ko odbacuje šta iz istog jeste ono što pravi razliku, čak i među predstavnicima „istog tabora“. Tako se, recimo, tokom dvadesetog veka pojavila i „nova B-teorija“⁵, koja osporava neka ranija shvatanja atemporalista koja se tiču

2 O problemu koji se javlja pri pokušaju prevođenja naziva ovih teorija na srpski jezik detaljnije kod: Arsenijević 2003.

3 Latinsko *tempora*.

4 Ovde se ne misli samo na MakTagarta i njegove savremenike, kao što je na primer Bredli, već i na njihove prethodnike kao što je recimo Hegel. Oni su (bar po MakTagartovom mišljenju) takođe zastupali stav da vreme ne postoji realno, a samim tim bi verovatno govor o postojanju serija vremena smatrali suvišnim.

5 O ovoj teoriji se može nešto više pročitati kod Craig 1996.

apsolutnog odbacivanja A-serije. O situaciji koja je nastala oko dotičnog spora možda najbolje svedoči ovaj citat:

U literaturi, pronalazimo raznorodne A- i B-pozicije u ovoj tekućoj debati. A-teoretičari napadaju B-poziciju i B-teoretičari uzvraćaju napad, a B-teoretičari se takođe ne slažu međusobno oko toga koja verzija B-teorije zaista stoji. (Tsai 2011: 6)

Među onima koji ne spadaju u takozvane tradicionalne B-teoretičare je Hju Melor (Hugh Mellor), koji je jedan od najznačajnijih figura u okviru takozvane nove B-teorije. Prvobitna verzija atemporalizma je gradila svoju poziciju potpunim odbacivanjem temporalnih rečenica i prihvatanjem postojanja jedino relaciono određenog vremena. Međutim, nakon izvesnog perioda pokazalo se da su tendencije koje su imali stari B-teoretičari, kao što je prevođenje iskaza A-serije u iskaze B-serije bez gubitka značenja, najverovatnije neostvarive. Ovo je delovalo kao dokaz zavisnosti B-serije od jezika A-serije. Ali u okviru B-teorije se ubrzo pojavio novi pravac mišljenja, na čijem je čelu bio Melor, koji je shvatio da je nemoguće ukloniti rečenice koje su temporalnog karaktera iz jezika, ali je isto tako tvrdio da samo atemporalne rečenice mogu omogućiti temporalnim rečenicama karakteristiku imanjanja neke istinosne vrednosti. Drugim rečima, za razliku od starije verzije, zagovornici novog atemporalizma više ne tvrde da iskazi koji su izrečeni terminologijom A-serije mogu uspešno da se prevedu u jezik njihove teorije, ali zato zastupaju mišljenje da sve činjenice koje omogućavaju istinosnost temporalnih rečenica leže baš u atemporalnim iskazima.

237

Sve u svemu, čini se da ovde nije neophodno dublje ulaženje u detalje raznih varijacija koje postoje u okviru jednog od suprotstavljenih stanovišta – čini se dovoljnim, za sada, vratiti fokus na dve osnovne teorije. Odnosno, vratiti fokus na jednu koja ostaje pri stavu da je sagledavanje vremena preko A-serije ispravno i, s druge strane, one, čiji sledbenici smatraju da su temporalne relacije B-serije dovoljne za uspostavljanje jedne jake teorije vremena i da im za ovaj proces nije neophodno prihvatanje A-serije. Predstavnici i jedne i druge teorije pokušavaju da pokažu kako je njihovo tumačenje vremena ispravno, a uz sve to brane i poziciju da je samo vreme realno.

Do sada je već očigledno da je MakTagartov paradoks podelio svoje kritičare na temporaliste i atemporaliste. Ali da li obe strane prepoznaju iste slabosti u njemu? Naslućuje se da ovo nije slučaj. Jer, već iz svega dosad navedenog, čini se jasnim da veliki deo onih koji se bave filozofijom vremena odbija da prihvati ono što iz njega sledi; međutim pošto je takođe

implicirano da postoji sukob mišljenja oko toga koji deo ovog paradoksa nije ispravan, treba razjasniti ko tačno šta pokušava da pobije. Za ovaj poduhvat je možda najzahvalnije razložiti glavni argument koji škotski filozof koristi:

- (1) vreme je realno akko postoji promena;
- (2) B-serija ne može postojati bez A-serije;⁶
- (3) promena je moguća akko je A-serija vremena održiva;
- (4) A-serija je kontradiktorna;
- (5) dakle, vreme nije realno.⁷

238

Pošto paradoks polazi od toga da vreme zavisi od izvesne promene (ono što nazivamo proticanjem vremena), a da je njeno poimanje samo po sebi kontradiktorno zbog nemogućnosti opravdanja A-serije, postoji neslaganje među izvesnim misliocima, koje se odnosi na to koja od premisa paradoksa je neistinita. Tako, oni koje nazivamo temporalistima, prihvataju da je promena u osnovni vremena, ali smatraju da ono sa sobom ne nosi nikakve protivrečnosti, jer A-serija vremena za njih nije kontradiktorna. S druge strane imamo atemporaliste, koji spore prvu premisu MakTagartovog paradoksa, odnosno zastupaju mišljenje da temporalno proticanje nije osnov vremena.

Da li je neophodno, bez obzira na protivargumente, ipak prihvatiti postojanje A-serije vremena i samim tim prigrliti temporalističko stanovište? Uprkos tome što nam se podela vremena na prošlo, sadašnje i buduće čini najprihvatljivijom, ne može se poreći činjenica da je kritika koju je MakTagart uputio izuzetno snažna. Sa njom se u velikoj meri slažu i B-teoretičari, odnosno atemporalisti, koji prihvatanje prve od serije vremena takođe vide kao kontradiktorno. Zbog svega ovoga, oni na kojima je početni teret opovrgavanja onoga što iz paradoksa sledi su temporalisti. Oni su kroz istoriju uspeli da razviju više argumenata koji se, po njihovom uvidu, čine kao dovoljni za „spašavanje“ A-serije. Među najaktuelnijim i najpoznatijim A-teoretičarima današnjice je i Kventin Smit⁸ (Quentin Smith), koji zastupa stanovište da prošlo, sadašnje i buduće jesu realna određenja vremena i da je temporalizam održiv.

6 Iako bi ovo trebalo da bude skrivena premisa, važno je imati na umu ovo tvrđenje zavisnosti.

7 Slično razlaganje paradoksa se može naći kod Wahlberg 2013.

8 Američki filozof, temporalista, poznat po svojoj tezi da sledeći A-seriju vremena možemo izbeći beskonačni regres koji se tvrdi MakTagartovim paradoksom.

Počnimo sa ova tri iskaza: „E je sada sadašnje“, „E je sada prošlo“, i „E je sada buduće“. Navedeno je međusobno kontradiktorno, sem ukoliko je specificirano da ova nekompatibilna svojstva postoje sukcesivno. „U temporalnom jeziku“, Smit piše, „ovo znači da je događaj sadašnji, biće prošli i bio je budući ili je prošli, i bio je budući i sadašnji, ili je budući i biće sadašnji i prošli“ (Smith 1994: 181). Prema Smitu, realnost temporalnih atributa rasvetljena u njegovoj analizi vremena, implicira beskonačni regres izvođenja prisutnog u svom sopstvenom izvođenju. To jest, ispravna analiza „E je sadašnje“ je „E je sadašnje, i biti sadašnje od E je sadašnje, i biti sadašnje od biti sadašnje od E je sadašnje i tako u beskonačnost (Smith 1994: 185). (Oaklander 1996: 213–214)

Smitovo mišljenje je, da i u slučaju da je MakTagartov paradoks genuini paradoks, njegova priroda ipak ostaje bezopasna, to jest on, iako po definiciji može da se tumači kao paradoks, zapravo nije razoran po A-seriju vremena. Jer, uprkos tome što ona možda vodi ka beskonačnom regresu, taj regres se odnosi na izvođenja događaja u odnosu na prošlo, sadašnje i buduće, što ga navodno čini zanemarljivim.

239

Dakle, na osnovu ovakvog i njemu sličnih mišljenja, temporalisti se i dalje drže toga da A-serija vremena nije paradoksalna i da temporalno proticanje nije kontradiktorno. Da bi se njihovo tumačenje vremena bolje shvatilo, neophodno je imati na umu da oni zastupaju stav da je postojanje promene jedna od osnovnih karakteristika vremena. „Kada se vremenâ događaja ne bi menjala, kada bi isti trenutak B-serije ostao sadašnji trenutak, nikada ne bi postajalo nešto između čega se bira. A- i B-serija bi bile iste“ (Mellor 1981: 24). Kao što se iz datog vidi, jedna od stvari koja, bez dileme, na prvi pogled pravi bitnu razliku između temporalista i atemporalista, jeste promena. Sledeći trag te misli, jasno je da je promena svojstvo koje poseduje samo A-serija i da se diskusija između A- i B-teoretičara jako često vodi u pravcu postavljanja pitanja, da li je ona zaista neophodna za postojanje vremena, gde prvi čvrsto veruju da jeste. Promena bi indirektno mogla da opravda to što jedan isti događaj može biti i prošli i sadašnji i budući u različitim vremenima. Da nema promene, ne bi postojalo ni ono što deli prošlo od budućeg, jer u slučaju prihvatanja postojanja promene, nužno je i prihvatanje razlike između onoga što je bilo sadašnje i što će biti sadašnje, odnosno prošlog i budućeg, dok bi se sadašnjost mogla slikovito predstaviti kao linija koja ih deli. Kako je već naglašeno, intuitivno, niko razuman ne bi trebalo da ima veliki problem sa shvatanjem onoga šta ova vremenska teorija „nudi“. Ali isto tako se ne sme izgubiti iz vida MakTagartovo vešto uočavanje potencijalnih problema sa ovakvim tumačenjem vremena.

Jer, bez obzira na brojne pokušaje opovrgavanja dela paradoksa koji se tiče neodrživosti A-serije vremena, temporalizam se svakako susreće sa solidnim

brojem kritika, upućenih od strane B-teoretičara, određenim delom inspirisanih onim šta sledi iz stranica *Nerealnosti vremena*. Najčešće su one koje se odnose na problem jasnog određivanja distinkcije između vremenâ, pošto je, po prvima, vreme u stalnoj promeni. Zato je „*danâs dominirajuća teorija vremena našla spas u tome što je odbacila poslednju od navedenih pretpostavki, po kojoj događaji realno pripadaju MakTagartovoj A-seriji, ostavivši ih pak poređane u B-serijama*“ (Arsenijević 2003: 154). Atemporalisti naglašavaju da ovde B-serija nudi mnogo elegantnije rešenje svojom distinkcijom između ranijeg i kasnijeg. Međutim, već je rečeno da oni imaju jedan drugi potencijalni problem – onaj koji se tiče nedostatka promene, jer i dalje postoji stav da „*iako je diskutabilno da li vreme sadrži promenu ili ne, sigurno nije diskutabilno to da promena sadrži vreme*“ (Oaklander 1996: 206). Dakle B-serija je, prateći ovakav tok misli, očigledno zavisna kako od A-serije vremena, tako i od C-serije, jer je ova druga ta koja događajima „daje red“. Ako bi se držali ovoga, sledilo bi da postojanje A-serije vremena, odnosno ona čiju realnost tvrde temporalisti, mora da se opravda pre B-serije, što bi značilo da predlog koji atemporalisti nude ovde nema mnogo značaja. Oni naravno ne razmišljaju na taj način, već izražavaju neslaganje sa delom paradoksa koji se odnosi na uslovljenost B-serije A-serijom. To znači da oni poriču (3), što bi omogućilo nezavisnost B-serije vremena.

Ako bismo prihvatili nezavisnost B-serije, jedno od potencijalnih pitanja, koje bi moglo da se uputi jednom B-teoretičaru, moglo bi onda da se odnosi na njegov stav prema promeni: „*ako tada, B-serija, bez A-serije, može da konstituiše vreme, promena mora biti moguća bez A-serije vremena*“ (McTaggart 1908: 459). Sledeći ovu tvrdnju britanskog idealiste, atemporalisti bi morali da obezbede dokaze o promeni koja se dešava u okviru B-serije vremena. Nije preveliko iznenađenje što oni to zapravo ne čine, s obzirom na to da se njihov glavni argument tiče nečega sasvim drugačije prirode.

Naime, njihova teorija se može smatrati statičkom, koja se razlikuje od dinamičke teorije koju mahom zastupaju temporalisti. Ovo znači da bi, po njihovom gledištu, samo vreme pre trebalo posmatrati kao jednu „nepromenjivu celinu“ nego kao nešto što teče i sadrži promenu. Kao odbrana atemporalizma od MakTagartovog paradoksa, kao i temporalističkih tvrdnji javlja se ideja o jednoj objektivnoj i nepromenjivoj uređenosti događaja u vremenu, koji su međusobno uređeni relacijama „ranije od“ i „kasnije od“. Iz ovog jaza koji postoji između temporalista i atemporalista izrodiće se i sukob između prezentista, koji su generalno bliži prvoj teoriji i eternalista, koji uglavnom zastupaju drugu od dve ponuđene teorije.

Posledice MakTagartovog tvrđenja su ogromne, jer, ako se ispostavi da je on u pravu i da A-serija nužno vodi u paradoks, a da je B-serija samostalno neodrživa, dolazi se u jako neugodnu situaciju – postojanje samog vremena se mora poreći. Da li se zaista može tvrditi da vreme ne postoji? Ukoliko ne možemo da se izborimo sa kontradiktornošću koja se javlja kao rezultat podele vremena na prošlo, buduće i sadašnje, a pritom ne želimo da prihvatimo vreme kao isključivo relaciono, što nam nalaže prihvatanje B-teorije vremena, onda se zaista ontološki status vremena mora dovesti u pitanje. Da li je moguće da nešto oko čijeg postojanja se gotovo svi ljudi (naročito laici) slažu, i u čemu se bez većih problema snalaze, zapravo ne postoji? Sa ovom tvrdnjom se, kao što se moglo videti, ne slaže većina današnjih filozofa vremena.

Ironično, „napad na realnost“ vremena je za posledicu imao jednu novu podelu u okviru pristupa istom, a ne saglasno odbacivanje njegovog postojanja. Može se reći da je poricanje nekog od koraka MakTagartovog paradoksa, u pokušaju da se „spase“ vreme, rezultiralo čitavim spektrom novih uvida koji se tiču temporalnosti. *Istovremeno*, činjenica da se načini na koje temporalisti, odnosno atemporalisti, pokušavaju odgovoriti na ovaj zahtev znatno razlikuju (čak se slobodno može reći da su njihova gledišta dijametralno suprotna) pomogla da filozofija vremena ima mnogo bogatiji sadržaj nego što je imala pre nastanka MakTagartovog teksta. Posle svega, možda se treba zapitati da li bi se paradoksom moglo nazvati i to što je čovek kome je početna ideja bila dokazivanje nerealnosti vremena, na kraju postao zaslužan za unapređivanje oblasti filozofije koja se njime bavi.

241

Literatura

- Arsenijević, Miloš (2003), *Vreme i vremena*, Beograd: Dereta.
- Boucher, David i Vincent, Andrew (2011), *British Idealism: A Guide for the Perplexed*, London and New York: Bloomsbury Academic/Continuum Publishing Corporation.
- Boucher, David i Vincent, Andrew (2000), *British Idealism and Political Theory*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Craig, William Lane (1996), „The B-theory’s tu quoque argument“, *Synthese* 107: 249–269. Diekemper, Joseph (2007), „B-theory, fixity, and fatalism“, *Noûs* 41 (3): 429–452 .
- Lowe, Jonathan (1987), „The Indexical Fallacy in McTaggart’s Proof of the Unreality of Time“, *Mind* 96: 62–70 .
- Ludlow, Peter (1999), *Semantics, Tense and Time: An Essay in the Metaphysics of Natural Language*, Cambridge and London: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Mander, William (2011), *British Idealism: A History*, Oxford: Oxford University Press.

- McTaggart, John (1908), „The Unreality of Time“, *Mind* 68 (17): 457-474.
- Mellor, David Hugh (1981), *Real Time*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mellor, David Hugh (1998), *Real Time II*, London: Routledge.
- Oaklander, Nathan (2004), *The Ontology of Time*, Amherst, NY: Prometheus Books.
- Oaklander, Nathan (1996), „McTaggart’s paradox and Smith’s tensed theory of time“, *Synthese* 107: 205-221 .
- Oaklander, Nathan (2002), „McTaggart’s Paradox Defended“, *Metaphysica: International Journal of Ontology and Metaphysics* 3: 11-25.
- Prosser, Simon (2012), „Why Does Time Seem to Pass?“, *Philosophy and Phenomenological Research*, 85 (1): 92-116.
- Smith, Nicholas (2011), „Inconsistency in the A-Theory“, *Philosophical Studies* 156 (2): 231-247.
- Smith, Quentin (1994), „McTaggart’s Paradox and the Infinite Regress of Temporal Attributions“, in L. N. Oaklander and Q. Smith (1994), str. 180-194.
- Sweet, William (ed) (2010), *Biographical Encyclopedia of British Idealism*, London and New York: Bloomsbury Academic/Continuum Publishing Corporation.
- Tsai, Cheng-Chih (2011), „A Unified Tenseless Theory of Time“, *Prolegomena* 10 (1): 5-37.
- Wahlberg, Tobias Hansson (2013), „Dissolving McTaggart’s Paradox“, *Johanssonian Investigations*, str. 240-258.
- Zimmerman, Dean (2005), „The A-theory of Time, the B-theory of Time, and ‘Taking Tense Seriously’“, *Dialectica* 59 (4): 401-457.

Strahinja Đorđević

McTaggart’s paradox and its consequences

Abstract

McTaggart’s explanation of the human understanding of time, which uses the time series, is a significant moment in the history of philosophy, and his attempt to prove time’s unreality had strong but diverse reactions. The majority of thinkers who wrote after him agree that time is indeed real, but the intellectual *division* that was created around the question of which part of the paradox in dispute will dominate philosophy of time in the 20th and 21st century. It can be concluded that both major theories within this field have an undeniable influence on the division of time series which McTaggart made. After analyzing the paradox, the focus will be on clarifying the debate between tensed and tenseless theorists. The former dispute the claim that the A-series is contradictory and argue that the tensed time is the proper determination of events in time, while the latter claim that the B-series is independent and that time can be determined only by temporal relations. By recognizing the differences between these two lines of thought, it will become easier to understand the nature of their relationship to the time series, namely by considering the ways in which they defend their own and attack the contrary view.

Keywords: time, A-series, B-series, metaphysics, present, past, future, earlier than, simultaneous with, later than